

16. YÜZYIL TÜRK EDEBİYATI DİNİ, AHLAKİ VE TASAVVUFİ MESNEVİLERİNDE HİKÂYELERLE ADALET KAVRAMI

THE PERCEPTION OF JUSTICE THROUGH THE STORIES IN
MASNAWIS THAT SPECIALIZED ALL RELIGIOUS, MORALITY
AND TASAWWUF AT 16TH CENTURY'S TURKISH LITERATURE

ESİN TÜMER KURNAZ*

Sorumlu Yazar

EMİNE YENİTERZİ**

Öz

Bu makalenin amacı hikâyeler aracılığı ile adalet kavramına bir pencere açmak olup alanı, on altıncı yüzyılda kaleme alınan dinî, ahlaki ve tasavvufî mesnevîler ile sınırlandırılmıştır. Klasik Türk edebiyatı mesnevi geleneğinde on altıncı yüzyıl; ustalık eserlerinin verildiği, çeşitliliğin arttığı, hamse sahibi müelliflerin çoğaldığı bir dönemdir. Osmanlı Devleti'nin sosyal, siyasi ve ekonomik gücü; müelliflerin dilini özgür ve özgün kullanma hürriyeti mesnevîlerde işlenen konuların zenginliğine yansımıştır. Geleneksel bir yöntem olan hikâyelerle anlatım tarzını benimseyen müellifler de hemen her konuya ışık tutan birçok hikâye ile eserlerinin etkisini ve kalıcılığını desteklemişlerdir. Didaktik türden bu mesnevîlerde adalet kavramının önemi birçok hikâye ile vurgulanmıştır. Bu bağlamda on altıncı yüzyılda yaşamış 11 şairin 17 mesnevîsinde insanın bireysel ve toplumsal alanda adaletle mutlak ihtiyacını dile getiren hikâyeler tespit ve tasnif edilmiştir. Hikâyelerde öncelikle Allah'ın adaletinin hakkaniyetini izah eden ilâhî adalet anlayışı ele alınmış; kulların bunu idrak etmelerindeki zorluk vurgulanmış ancak neticede Allah'ın zulmü giderdiği, mazlumlara hakkını verdiği belirtilmiştir. Beşerî adalet ise daha çok yöneticilerle halk arasındaki adalet sisteminin işleyişine yer veren hikâyelerde ele alınmış olup yönetici kadroların sorumluluklarına dikkat çekilmiş, zulmü ortadan kaldıran, problemleri çözen tavır özendirilmiştir. Bu bağlamda yöneticilerin olumlu ve olumsuz özelliklerine dikkat çekilmiş, zulme uğrayanların haklarını savunmaları teşvik edilirken bu mücadeledeki üslubun önemi de vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk Edebiyatı, 16. Yüzyıl, Mesnevi, Ahlak, Tasavvuf, Hikâye, Adalet.

Abstract

The aim of this article is to open a window to the perception of justice through stories, and its era is limited to religious, morality and tasawwuf masnawis written in the sixteenth century. Sixteenth century's masnawi tradition of classical Turkish literature is a period in which masterful works are composed, diversity and also authors with hamsa proliferate increased. On one side; social, political and the economic power of the Ottoman Empire and on

Araştırma Makalesi / Künye: KURNAZ, Esin Tümer – YENİTERZİ, Emine. "16. Yüzyıl Türk Edebiyatı Dinî, Ahlakî ve Tasavvufî Mesnevîlerinde Hikâyelerle Adalet Kavramı". Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 110 (Haziran 2024), s. 329-347. <https://doi.org/10.60163/tkhebv.1409932>.

* Dr., Üsküdar Üniversitesi, Tasavvuf Araştırmaları Enstitüsü, İslam Medeniyeti Düşüncesi Tarihi ve Edebiyatı Doktora Programı, İstanbul, Türkiye, E-mail: tumeresin@yahoo.com, ORCID: 0000-0002-9212-9842.

** Prof. Dr., Üsküdar Üniversitesi, Tasavvuf Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye, E-mail: emine.yeniterzi@uskudar.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9448-6309.

the other side the freedom of the authors using their language freely which is reflected on the richness of the subjects, covered in the masnawis. Authors who adopted the traditional method of narration through stories have supported the impact and the permanence of their works with many stories that shed light on almost every subject. In these masnawis, the importance of the concept of justice is emphasized with many stories. In this context, 17 masnawis of 11 poets of 16th centuries expressing the absolute need for justice in the individual and social spheres were identified and classified. In the stories, at first the understanding of divine justice, explaining the fairness of God's justice, is discussed; The difficulty of the servants in comprehending this is emphasized, however in the end it is stated that Allah eliminated the oppression and gave the oppressed their due. However; human justice is mostly discussed in stories that include administration of justice between the administrators and the people. Attention is drawn to the responsibilities of the administrative staff. The attitude that eliminates oppression and solves problems is encouraged. In this context, attention is drawn to the both positive and negative characteristics of the rulers, while the oppressed are encouraged to defend their rights, the importance of the behavior in this struggle is also emphasized.

Key Words: Turkish Literature, 16th Century, Masnawi, Morality, Tasawwuf, Story, Justice.

Giriş

On altıncı yüzyıl klasik Türk edebiyatı, edebi ürünlerinde karakteristik özelliklerin olgunluğa ulaştığı bir dönemdir. Bu dönemde mesnevi nazım şekli ile hemen her konu işlenmiştir. Osmanlı Devleti'nin bu sıradaki gücüne bağlı olarak gelişen dinamikler yanında edebiyat alanındaki geleneklerin oturmuş olması, müelliflerin aruzla şiir yazmada dili kullanma becerilerinin artması gibi olumlu etkenler, mesnevilerde işlenen konular ve bu konular işlenirken başvurulan hikâyeler yönünden zengin çeşitliliğe katkıda bulunmuştur.

Bu yüzyılda divan sahibi şairlerin sayısı büyük artış gösterir. Mesnevi alanında kaleme alınan eserlerde ise hem sayı hem de tür yönünden büyük bir zenginlik gözlenir. Aşk mesnevileri, tarihî mesneviler, ilmî mesneviler ile fazilet-nâme, sergüzeşt-nâme, sâkî-nâme, şehrengîz, hilye, mevlid, manzum sözlükler, letâif-nâme gibi türler bu gelişmenin göstergesidir. Dinî, ahlaki, tasavvufî türdeki mesnevilerin sayısı ise gerek on altıncı yüzyıl gerekse diğer yüzyıllar ile karşılaştırıldığında dikkati çeken üstünlüğe sahiptir (Yeniterzi, 2011, 17-52).

Dönemin edebî zenginliğinin diğer bir yansıması olan hikâyeler ise sınırları genişleyen bir coğrafyaya seslenmek için elverişli bir yöntem olarak mesneviler içinde sıklıkla kullanılır. Özellikle dinî, ahlaki, tasavvufî konulardaki kavramlar ve bu kavramların özünde verilme nedeni olan nasihat kültürü için hikâye önemli bir araçtır. Şairler de bu aracı verimli bir şekilde kullanmış, dinî, tasavvufî ve ahlaki konularda temel değerlerin halka aktarılmasında önemli bir rol oynamışlardır.

Bilgiyi aktarma, dolaylı anlatımla doğruları içselleştirme, yanırları gösterme ve akılda kalma işlevleriyle uygun bir eğitim aracı olan bu hikâyelerde; Kur'an-ı Kerim, hadisler, tasavvuf geleneği ve genel ahlak çerçevesinde birçok kavram okuyucuların istifadesine sunulmuştur. Bu bağlamda on altıncı yüzyıl dinî, ahlaki, tasavvufî mesnevilerinde yer alan hikâyelerdeki geniş konu çeşitliliği içinde üzerinde önemle durulan kavramların başında adalet gelmektedir. Bu başatlığın temel sebepleri arasında adalet kavramının hem ahlaki hem dinî hem de tasavvufî alanda farklı ve geniş açılımlara sahip oluşu yanı sıra adaletin, zaman ve mekândan bağımsız her durum ve koşulda bireysel ve toplumsal bağlamda hayati önemi olan canlı bir konu olması gösterilir.

1. Adalet Kavramı

Bireysel ve toplumsal alanda dirlik ve düzenliği, hakkaniyet ve eşitlik ilkelerine uygun yaşamayı sağlayan ahlaki bir erdem olarak tanımlanan ‘*adâlet*; “davranış ve hükümde doğru olmak, hakka göre hüküm vermek, eşit olmak, eşit kılmak” gibi manalara gelen bir mastardır. Yine aynı kökten bir mastar-isim olan ve “orta yol, istikamet, eş, benzer, misil, bir şeyin karşılığı” gibi manalara gelen ‘*adl* kelimesi, sıfat olarak kullanıldığında adil ile eş anlamlı olup aynı zamanda Allah’ın isimlerinden (esmâ-i hüsnâ) biridir (Çağrı, 1988, 1/341-343).

Kur’an-ı Kerim’de adalet kavramı, ahlaki boyutu ile daha çok Mekke’de inen ayetlerde, hukuksal boyutu ile de Medine’de inen ayetlerde çok zengin bir içerikle karşımıza çıkar (Erdem, 1992, 44). Diğer taraftan insanların, İslam’ın temel ilkesi olan tevhit inancına bağlanmasından sonra Yüce Allah’ın gözetilmesini emrettiği en önemli ilkelerin başında adalet gelir. Zira sosyal hayatın sağlıklı bir şekilde devamını, insanlar ve toplumlar arası ilişkilerin belirli kurallara bağlanmasını sağlayan adalet, hiçbir toplumun asla vazgeçemeyeceği değerde evrensel bir ilkedir (Kara, 2013, 138).

Adalet kavramının türetildiği ‘*adl* mastarından gelen isim ve fiiller Kur’an-ı Kerim’de 28 ayette geçmektedir. Bu ayetlerdeki isim ve fiillerin bir kısmı dengeli yapmak; denk tutmak, şirk koşmak; adalet ve eşitlik, Allah’ın Kur’an’da verdiği hükümlerin doğruluk ve adaleti, fidye, kıymet, karşılık, denklik, aynılık; adil, dürüst ve güvenilir insan gibi adalet anlamı ile ilgili hususlara işaret eder (Kara, 2013, 141-152). Asıl olarak adaletle hükmetmek, adaleti sağlamak, adil ve eşit davranmak manalarını barındıran ayetler ise bunlardan daha fazladır. “Ey iman edenler! Adaleti titizlikle ayakta tutan, kendiniz, ana-babanız ve akrabanız aleyhinde de olsa Allah için şahitlik eden kimseler olun. (Haklarında şahitlik ettikleriniz) zengin olsunlar, fakir olsunlar Allah onlara (sizden) daha yakındır. Hislerinize uyup adaletten sapmayın, (şahitliği) eğer, bükür (doğru şahitlik etmez), yahut şahitlik etmekten kaçınırsanız (biliniz ki) Allah yaptıklarınızdan haberdardır” (Nisâ 4/135) ve “Allah size, mutlaka emanetleri ehli olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder. Allah size ne kadar güzel öğütler veriyor! Şüphesiz Allah her şeyi işitici, her şeyi görücüdür” (Nisâ 4/58).¹

Kur’an’da adalet kavramı ile ilgili başka kavramlar da mevcuttur.² Bunlardan “hisse, ölçü, insafli olma, adalet, adaletli pay” manalarına gelen *kıst* mastarı ve türevleri Kur’an-ı Kerim’de 25 kere zikredilirken 15 yerde doğrudan adalet anlamında kullanılır (Çağrı, 2022, 25/502). Örneğin; “Hep yalana kulak verir, durmadan haram yerler. Sana gelirlerse ister aralarında hüküm ver ister onlardan yüz çevir. Eğer onlardan yüz çevirirsen sana hiçbir zarar veremezler. Ve eğer hüküm verirsen, aralarında adaletle (*bi’l-kıst*) hükmet. Allah adil olanları (*muksîtîn*) sever” (Mâ’ide 5/42) ayetinde *kıst* adalet ile anlam birliği içindedir (Kara, 2013, 152-154). Aynı şekilde Kur’an-ı Kerim’de türevleriyle 289 kere geçen *hak* kavramı “(Muhammed:) Rabbim! (Onlar hakkında) adaletinle (bi’l-hak) hükmünü ver. Bizim Rabbimiz Rahmân’dır. Sizin anlattıklarınıza karşı yardımı umulandır, dedi” (Enbiyâ 21/112) ayetinde olduğu gibi adalet anlamında kullanılır (Arvas, 2020, 341). *şidd* kavramı ise; “hakikati konuşmak, gerçeğe uygun bilgi vermek, dürüst ve güvenilir olmak, vaadine sadakat göstermek”

1 Adl mastarının adaletle hükmetmek, adaleti sağlamak, eşit davranmak anlamında kullanıldığı diğer ayetler için bk. Bakara 2/282, Nisâ 4/3, 129, Mâ’ide 5/8, En’âm 6/115, 152; A’râf 7/159 ve 181, Nahl 16/76, Şûrâ 42/15, Hucurât 49/9.

2 Kur’an’da adalet kavramının kavramsal ve terimsel alanı ve referansları yanı sıra kavramın gözettiği gayeler bağlamında daha ayrıntılı bilgi için bk. Şükran Balıkkaya, “Kur’an’da Adâlet Kavramı” (2005), 141-179 ve 190-192.

anlamında mastar; “hakikati ifade eden, gerçeğe uygun olan söz, doğruluk, dürüstlük, güvenilirlik” anlamında da isim olarak Kur’an’da 155 kez kullanılır ve adalet ile anlam ilişkisi içindedir (Çağrı, 2009, 37/98-100). Bir diğer kavram olan *vesa’* da farklı türevleri ve adalet çağrışımı ile “orta, merkez, mutedil söz, davranış ve hareket, çevre, etraf, âlem, mümessil, araç, orta derece” anlamında 5 defa kullanılır (Kara, 2013, 158-160). Nitekim İbn Miskeveyh bir insanın adaletli olabilmesi için her zaman tüm erdemler içinde orta yolu bulmuş olması gerektiğini ifade eder (Vatandaş, 2021, 17).

İslam düşünürleri kâinatın her alanında var olduğunu kabul ettikleri nizami, insanların birbirleri arasındaki münasebette çoğunlukla “hak” kavramı içinde açıklarken ayet ve hadislere dayanarak tespit ettikleri büyük günahların (*kebâ’ir*) kul hakkı ile ilgili olduğunu söylerler (Çağrı, 2002, 26/350-351). Hz. Peygamber de hak kavramına sıklıkla dikkat çekerken, rivayetlere göre dünyada insanlara zulmedenlere Cenab-ı Hak’ın ahirette azapla cevap vereceğini, hiçbir gölgenin olmadığı günde Allah tarafından gölgelendirileceklerden birinin de “adil yönetici” olduğunu, adaletle davrananların Allah’ın yanında yüksek makamlarda bulunacaklarını, zalim yöneticilerin ise Allah’tan uzak olacağını ve adil yöneticilerin dualarının reddolunmayacağını bildirmiştir (Aktepe, 2013, 14-15). “[Mahşerde] her hak sahibine hakkını vereceksiniz. Hatta boynuzsuz koyunun boynuzlu koyundan kısas suretiyle hakkı alınacaktır”, “Zengin bir kimsenin borcunu geciktirmesi zulümdür” veya “Allah yolunda yapılan en büyük cihat, zalim yöneticilere hakkı söylemektir”³ gibi hadisler de hak konusunda adaletli olmayanları ikaz eder. Düşünürler; kulların ilim ve sabır ile adalet ehli olacağına⁴, adaletin faziletin dört temelinden biri olduğuna ve ideal devlet içinde gerçekleşebileceğine⁵, evrenin düzenindeki ilk inâyet⁶ olduğuna dair söylemleri ile kavrama dikkat çekerler. İbnü’l-Arabî, Gazzâlî, Mevlânâ gibi zirve şahsiyetlerde ise kavrama dair daha özgün açıklamalar izlenir.⁷

3 Sünnete egemen olan adalet prensipleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Fazıl Hüsnü Erdem, “İslam Hukukunda Adalet Kavramı ve Olgusu” (1992), 60-65.

4 Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü “Adalet” bahsinde Hâris b. Esed el-Muhâsibî’nin “Âdâbü’n-nüfûs” eserinde kulan sadece üç özelliği ile adalet ehli olduğu belirtilir ve şu açıklamalara yer verilir: Lehinde ve aleyhinde olanları bilecek kadar ilim, fiil (amel) ve sabır. Adaletin alameti, iki türlü hüküm vermemektir. Böyle yaparsan, kendin için bir hüküm, başkası için başka bir hüküm vermiş olursun. Hüküm, senin ve başkasının hakkında tek bir hüküm olmalı, kendinden çok diğer insanlara karşı insafı verilmiş bulunmalıdır. Kendin için düşündüğünü başkası için de düşünmen, hatta başkalarına daha insafı davranman gerekir.

5 Mustafa Çağrı, İslam Ansiklopedisi “Adâlet” maddesinde şu açıklamayı verir: İnsan nefsinin düşünme veya bilgi gücü (el-kuvvetü’n-nâtika, el-âlîme), öfke gücü (el-kuvvetü’l-gadabiyye) ve şehvet gücü (el-kuvvetü’s-şehvâniyye) olmak üzere üç temel gücünden üç fazilet doğar. Bunlar sırasıyla hikmet, şecaat ve iffettir. Adalet ise bu üç faziletin gerçekleşmesiyle kazanılan ve hepsini içine alan dördüncü temel fazilettir. Adaleti, erdemlerin en yücesi gören, Fârâbî, *Medînetü’l-Fâdıla*’da insan bedeninin organlarını ve işleyişini, toplum düzeninin işleyişine benzeterek değerlendirdi. Buna göre beyin, kalbin emrindedir, onun ısısının ölçü ve dengesini sağlar ve bu görevi sayesinde öğrenme, hatırlama, hayal etme ve düşümenin sağlıklı bir şekilde işlemesi birinci aşamada adâleti gerçekleştirir, ikinci aşamada da insanın yaratılışına uygun fiil ve adaletli, dengeli, ölçülü davranışlar gerçekleşir. Daha detaylı bilgi için bk. Müfit Selim Saruhan, “Erdemlerin Erdemi: Adâlet”, 5/1 (2015), 1-14.

6 Müslüman filozoflar adaletin temel bir erdem olarak insanın, ailenin ve toplumun mükemmelliği için ilk şart olduğunu ısrarla vurgulamışlardır. Örneğin insan kendinde ve yetilerinde uyum ve adaleti inşa ederse, hayatını akıllıca, bilgece ve mütevazı bir biçimde yürütebilir. Aile üyelerinde ilişkiler adaletli olursa aile mükemmeliyetle olgunlaşır. Benzer şekilde, toplum adil bir yönetici tarafından adil bir düzende idare edilir; onur, sağlık, güvenlik gibi pozitif niteliklerin dağılımı adalet ile yapılırsa toplum mutluluğa erişir. Daha detaylı bilgi için bk. Bilal Kuşpınar, “Adalet Kavramı Konusunda Gazzâlî, İbn Arabî ve Mevlânâ’nın Görüşlerinin Analizi” 7/2, (2017), 306.

7 A.g.m., 307-326: Kindî, Fârâbî, İbn Sînâ, Ebü Miskeveyh ve Nasîrüddîn-i Tûsî gibi Müslüman filozoflar, yazılarının önemli bir kısmını adalet konusuna ayırıp, özellikle Eflatun ve Aristo gibi Antik Yunan

2. 16. Yüzyıl Mesnevilerinde İlahi Adalet Konulu Hikâyeler

Cenab-ı Hakk'ın *Esmâ-i Hüsnâ*'sından olan '*Adl*' adı çok adil anlamında; Allah'ın doğruluk, hakkaniyet ve adalet sahibi olduğunu, adalet ve hikmetle hükmettiğini bildirir (Topaloğlu, 1988, 1/387). Allah'ın adaleti, var olan her şeye varlık hiyerarşisi içindeki durumuna göre tamlık ve mükemmellik kazandırmasıdır (Çağrı, 1988, 1/341-343). Allah'ın adil olması; hiçbir varlığın hakkını ihlal etmemesi, mazlumun hakkını yerde bırakmaması ve herkese hak ettiğini vermesini ifade eder (Ateş, 2004, 8). On altıncı yüzyıl mesnevilerinde Cenab-ı Hakk'ın zulmü giderdiği, mazluma hakkını, zalime cezasını verdiğini belirten ve kulun idrakte zorlandığını vurgulayan ilahi adalet anlayışı, aşağıda özetle verilen hikâyelerle ele alınır. Örneğin Hz. Mûsâ'nın ilahi adalet anlayışını kavrama çabasını Şemseddîn-i Sivâsî ve Bursalı Rahmî aynı hikâye ile dile getirirler:

Şemseddîn-i Sivâsî, *Heşt Bihişt*; Bursalı Rahmî, *Gül-i Sad-Berg*: Hz. Mûsâ, dünyada adaletin nasıl gerçekleştiğine, zalimin zulmünün nasıl cezalandırıldığına şahit olmak ister. Tûr Dağı'nda Rabbine yalvarır. Cenab-ı Hak "Ey Rabbiyle konuşan kulum Mûsâ, gördüklerine nasıl dayanacaksın" der. Hz. Mûsâ'nın "Ya Rabbi, senin yardımınla ben olanları kavrayıp sabrederim" diye cevap vermesi üzerine, "Falan yerde bir çeşme var, oraya git, gizlen ve olanların tamamını seyret. Adaletimin nasıl gerçekleştiğini, zalimin nasıl cezalandırıldığını bizzat öğren" diye nida eder. Çeşmenin yanına giden Hz. Mûsâ, bir atlının gelip mola verdiğini ardından da içinde bin altın bulunan kesesini orada unuttuğunu, çeşme başına gelen bir çocuğun para kesesini alıp gittiğini görür. Hz. Mûsâ olanları düşünürken, gözleri görmeyen bir adam çeşmeye gelir, abdestini alıp namaz kılmaya durur. Namazdan sonra çeşmenin yanında oturup dinlenir. Bu sırada altın kesesini hatırlayan atlı geri döner ve kılıcını çekerek parasını âmâ adamdan ister. Hiçbir şeyden haberi olmayan yaşlı adam "Benim gözlerim görmüyor, kesenden de haberim yok" dese de öfkeden deliye dönen atlı kılıcıyla bir vuruşta o yaşlıyı öldürür. Şaşkınlıkla olanları izleyen Hz. Mûsâ saklandığı yerden çıkar. "Ey sırları ayrıntılarıyla bilen Allah'ım, burada gördüğüm ve benim için sır olan bu işlerden bir şey anlamadım. Para kesesini çocuk alıp kaçtı fakat yaşlı kişi öldü, parası çalınan atlı da katil oldu. Bu işin sırrını bana göster ya Rab" der. Allah'ın habercisi Cebraîl belirir ve Hz. Mûsâ'ya "Ey kutlu elçi, Allah sana selam gönderdi ve şunları iletmemi buyurdu; "Gözler benim sırrıma eremez, bu düğümün çözümünü benden işit ki adaletimin nasıl gerçekleştiğini anlayasın. O çocuğun babası, bu atlının yanında ücretle çalışmaya başlamıştı. Yıllarca hizmet etmesine rağmen adam bir türlü borcunu ödemiordu. Bin altın alacağı varken ecel geldi, ardında mirasçı küçük bir çocuk bırakarak göçüp gitti. Öldürülen âmâya gelince, mal mülk sahibi biriydi. Bir gün atlının babasını gizlice öldürmüş ve geride ipucu da bırakmamıştı. Bu cinayeti kimin işlediği yıllarca bulunamadı. İşte olanların aslı budur. Çocuk babasının parasını aldı, âmâ da yıllar önce işlemiş olduğu cinayetin cezasını buldu. Allah'ın adaleti mutlaka gerçekleşir. Kimsenin yaptığı yanına kalmaz ey Mûsâ." Cenab-ı Hakk'ın adaletinin nasıl gerçekleştiğini öğrenen Hz. Mûsâ "Tövbe ya Rabbi" diyerek özrünü beyan eder (Yıldız, 2015, 78-82; Erişen, 1990, 243-247).

Şemseddîn-i Sivâsî'nin telif mesnevisi *Mir'âtü'l-Ahlâk*'ta ilahi adaletin tecellisini ifade eden aşağıdaki hikâye, İmam Gazâlî'nin, *Ihyâu 'Ulûmi'd-dîn*'inde aynen

filozofları gibi, genelde tabii, ebedi ve sabit-değişmez, ahlaken de en kapsamlı bir erdem olarak algılanan rasyonel bir adalet kavramı geliştirmişlerdir. Gazâlî, İbn Arabî ve Mevlânâ gibi mutasavvıf-filozoflar da adaleti başlangıçta benzer şekilde kabul edip, Tanrı'nın âleme ebedî olarak yerleştirdiği, metafiziksel hikmet bağlamı içinde yorumlayıp açıklamışlar, daha sonra, Kur'an'ın ilgili ayetleri ve Hz. Peygamber'in sözlerine getirdikleri yorumlarla kendi adalet kavramlarını geliştirmişlerdir.

mevcuttur (İmam Gazâlî, 1974, III/752):

Şemseddîn-i Sivâsî, *Mir'âtül-Ahlâk*: Zamanın birinde her ikisi de meşhur olan bir âbid ve bir günahkâr fâsık vardır. Âbid, bir temmuz günü çölde ibadet ederken Allah'ın rahmetiyle bir bulut ona gölge yaparak güneşin sıcağından korur. Yolu aynı sahraya düşen fâsık, bulutun gölgesindeki âbidi tanır; kendi kendine “O âbid ile bir arada bulunmaya benim yüzüm yok; ama, belki onunla gölgede birlikte otururken manevî olarak bir lütfu dokunur” diye düşünerek yanına gidip selam verir. Âbid de fâsığı tanımıştır, selamını alır. Ancak “Ben âbidim, o ise fâsık. Bir kafeste hem karga hem şahin olamaz, melekle şeytan, insanla köpek hiç birlikte olur mu?” diye düşünerek günahkâra arkasını döner. Fâsık çaresiz uzaklaşırken “Ya Rabbi, kulundan bir derman gelmedi, senin dergâhından bana bir çare yok mu?” diye üzüntüyle niyaz edince Cenab-ı Hak'ın hem rahmet hem gazap deryası dalgalanır. Hemen buluta emrederek “Fâsık kulumu gölgelendir, günahkârdır ama kusurunu bilerek af diledi. Hem o âbid kulum da kibrin neye sebep olacağını bilsin” der. Zamanın peygamberine de vahiyle “O fâsık kulumun gönül kırıklığı bana hoş geldi, onun cümle günahını affettim ve ona pek çok keramet verdim, kalan ömrünü benim himayem altında geçirsin. O âbid kuluma da bildir ki fâsığa kibirlendiği için bütün amellerinin sevabını iptal ettim, tekrar eski rütbesine gelmek istiyorsa yeniden ibadete başlasın” diye bildirir (Toker, 2010, 339-342).

Sa'dî-i Şîrâzî'nin *Bostân* adlı eserinin aslına sadık bir çevirisi olan Za'îfi'nin mesnevisinde cimrilik ile fakirleri hor görerek kötü davranmanın yanlışlığı ve ilahi adalet ve hikmetin tecellisi vurgulanır:

Za'îfi Pîr Muhammed, *Kitâb-ı Bâğ-ı Behişt*: Fakir bir adam katı yürekli bir zenginden bir parça yardım ister. Zengin, hiçbir şey vermediği gibi öfkeyle bağırıp çağırır. Kölesini çağırıp fakiri kapısından kovdurur. Fakir adam çok üzülür. “Neden zenginler hep ekşi suratlı olur; mahşerde hesap sorulacağından korkmazlar mı?” der. Zamanla zengin adamın bahtı tersine döner, elindeki bütün malı mülkü kaybeder. Kapıya gönderdiği köle de eli açık, iyiliksever bir kişi tarafından satın alınır. Zenginlikten fakirliğe düşen adam bu kölenin kapısında beklediği evin önüne gelir, yardım ister. Ev sahibi cömert kişi, “Sakın dilenciyi boş çevirme” diye köleyi uyarır. Köle kapıdaki adamı görünce onu tanır ve şaşırır. Efendisine kapıdaki eski sahibi olduğunu, zenginken cimriliği nedeni ile bu hallere düştüğünü, onun bu hâline çok üzüldüğünü anlatır. Efendisi gülererek; “Şaşırma, felek kimseye haksızlık etmez! Bu adam cimri zengin, ben de onun kapısından sürülen fakirim. Allah onun rızkını bana verdi. Allah hikmetiyle birine kapıyı kapatır, diğerine fazilet ve rahmetle güzel bir kapı açar” der (Büyüker, 2017, 251-253).

Hızrî'nin *Âb-ı Hayât* mesnevisinde ise hem Allah'ın kudret ve hikmetinin yüceliğine hem de ilahi adaletin hikmetine melek, peygamber ve insanoğlunun idrakinin yetiştirmediğine işaret edilir:

Hızrî, *Âb-ı Hayât*: Cenab-ı Hak, ölüm meleği Azrail'e “Kimin ruhunu aldığın zaman üzuldün, merhamet ettin” diye sorar. Azrail iki kişinin canını aldığı zaman hüznlendiğini söyleyerek iki olayı aktarır. “Batan gemiden kurtulan ve aç susuz üç gün geçiren hamile bir kadının bir erkek çocuk doğurduktan sonra canını aldım, denizin derinliklerine düştü. Çocuk denizin ortasında tahtanın üzerinde tek başına kaldı. Çok üzuldüm ama Allah'ın hikmetidir dedim. İkincisi de bir sultandı. O sultan altın ve gümüşten bir şehir inşa ettirdi. Şehrin toprağı amber, ırmakları lâl taşındandı. Cennete benzeyen şehrin yapımı iki yüz elli yıl sürdü. Tamamlanınca şehre girmek, sefasını sürmek için geldi ama atından indiği an canını aldım.” Cenab-ı Hak, Azrail'e

şöyle seslenir: “Benim emrimde dakika geçmez. Ben o sultanım ki o küçük masum yetimi şah ederim, haşmetiyle gururlananı da yerle bir ederim. Bu benim kudretimin ve hikmetimin eseridir” (Belen, 1997, 132-135).

İlahi adalette, her işin karşılığı kendi cinsindedir. Zulmeden zulüm, iyilik eden iyilik bulur:

Taşlıcalı Yahyâ, *Kitâb-ı Usûl*: Hz. Mûsâ deniz kenarında otururken bir balık yanına gelir ve ona büyük balıkların kendisini yemeye çalıştıklarını, bu yüzden kenarda yaşam mücadelesi verdiğini söyler. Bu sırada Allah, Mûsâ peygambere seslenir. “Şikâyet eden balığın, gece gündüz kendisinden küçük balıklarla beslendiğini, başkalarına zulmettiği için kendisinin de şüphesiz aynı muameleyi göreceğini” söyler (Alkaya, 1996, 275).

Münîrî, *Gülşen-i Ebrâr ve Maden-i Esrâr*: Bir padişah kendisine güzel bir saray yaptırmak ister ancak sarayın yapılacağı arazinin köşesinde yaşlı ve fakir bir kadının evi vardır. Evi satın almak ister. Evin sahibi olan kadın; “Benim bundan başka evim yoktur. Beni incitme” diyerek razı olmaz. Fakat yaşlı kadın evine döndüğünde evin yıkıldığını, eşyalarının atıldığını görür. Üzüntüyle ellerini açar, “Allah’ım ben yoktum, sen neden evimi yıkmalarına izin verdin” diyerek ağlar, feryatları arşa yükselir. O anda gökyüzü çatırdar ve etrafa taş yağmaya başlar. Bu taşlardan biri de padişahın başına gelir, ölümüne neden olur, zulmünün karşılığını alır (İspir, 2004, 426-432).⁸

3. 16. Yüzyıl Mesnevilerinde Beşerî Adalet Konulu Hikâyeler

Bireyin sosyal hayatın parçası olmaya başladığı andan itibaren, insanlar ve toplumlar arası her türlü ilişkinin belirli ilkeler çerçevesinde olması kaçınılmazdır. Bu bağlamda adalet; din, ırk, renk, zaman ve mekân üstü evrensel bir kriter olarak karşımıza çıkar. İbn Sînâ’ya göre sosyal adaletin iki şartı; akla ve hukukî kurallara uygun yasalar konması; konulan bu yasaların erdemli bir yönetici tarafından uygulanmasıdır (Turan, 2020, 410). Osmanlı siyaset felsefesi ve yönetim geleneğinde de toplumun huzur ve mutluluğu, devlet, şeriat, saltanat, ordu, mal, halk ve hükümdarın adaleti şeklinde birbirine bağlı sekiz başlıktan oluşan *Adalet Dâiresi*’nde ifadesini bulur (Okumuş, 2005, 45-51). Bu bize merkezi bir tutumu gösterir.

Öte yandan gelenek, insanın eylemlerinde nefsin oynadığı rol üzerinde durur ve nefis terbiyesine dikkat çeker. Yani bireysel kontrolden, güzel ahlaka dolayısıyla adil tutuma ulaşmayı hedefler.⁹ Kısaca dönemin ruhu içinde ferdin kendini nasıl kemale taşıyacağına, aile içi adalet ve nihayetinde şehrin ve ülkenin ahlaklı yönetimine, amelî felsefenin üç ana konusu olarak işaret edilir (Aydın, 1989, 1/10-14).

Şemseddîn-i Sivâsî, ravzalar şeklinde tertip ettiği *Heşt Bihişt* mesnevisinde ilk ravzayı önemine binaen adalet konusuna ayırmıştır. İlginç olan husus ise Mevlâna’nın *Mesnevî*’sinde (Mevlâna, 1991, V/153-177) genel ahlak çerçevesinde kibre

8 Taşlıcalı Yahyâ’nın *Gencîne-i Râz*’da verdiği bir âlimi haksız yere döven zalimin helâkini ve Za’îfî Pîr Muhammed’in *Kitâb-ı Bâğ-ı Behişt*’te verdiği amansız bir hastalığa yakalanan bir sultanın yaptığı zulümlerden pişman olup zindandaki mazlumları azat etmesi sonucunda sağlığına kavuşmasını konu edinen hikâyeler de İlahi adaletin tecellisine diğer örneklerdir (Çınar, 1995, 148-151; Büyüker, 2017, 207-209). Bir başka örnek de “Boynuzsuz koç boynuzlu koçtan hakkımı soracaktır” ibaresi ile son bulan Güvâhî’nin, *Pend-nâme*’sinde geçer (Hengirmen, 128-129).

9 Ahlak felsefesi deyince akla ilk gelen ve İslam dünyasında kaleme alınan birçok ahlak kitabı için örnek teşkil eden *Tehzîbü’l-ahlâk*’ın müellifi İbn Miskeveyh, adaletin pek çok alt erdemi içine alan çok geniş kapsama sahip olduğunu belirtir. Daha detaylı bilgi için bk. Esmâ Vatandaş, “İbn Miskeveyh’in Ahlak Penceresinden Adalet Anlayışı ve İktisadi Meselelere Etkisi” (2021), 14-24.

kapılmamayı öğütleyen bir hikâyeyi, adalet açısından yorumlayarak nefis terbiyesi, ahlak ve adalet erdeminin bütünlüğüne işaret etmesidir. Aynı zamanda ilgili hikâyeye Ahmed-i Rıdvân'ın *Rıdvâniyye* mesnevisinde de rastlıyoruz:

Şemseddîn-i Sivâsî, Heşt Bihişt; Ahmed-i Rıdvân, Rıdvâniyye: Gazneli Mahmûd, bir Türkmen çocuğu olan Ayaz'ın zekâsını fark eder ve onu sarayına alır. Ayaz sarayda olgunluğu, sadakati ve güzel ahlakı ile Gazneli Mahmûd'un takdirini kazanır, sultanın yakın arkadaşı olur ve hazinedar tayin edilir. Saraydaki kıskanç tabiatlılar bu durumdan rahatsız olurlar. Ayaz'ı kötölemek için sultana onun kilitli bir odası olduğunu, her gün o odaya gidip kapıyı kilitletiğini, hazineden çaldıklarını o odada sakladığını söylerler. Gazneli Mahmûd, Ayaz'ın dürüstlüğünden emindir. Kıskanç ve kötü niyetli adamlarına bir ders vermek ister. Adamlara odayı açmalarını, eğer orada hazine bulurlarsa paylaşmalarını söyler. Ancak adamlar odada sadece eski bir hırka ve kurumuş bir çarıktan başka bir şey bulamazlar. Mahcubiyetle sultana anlatırlar. Gazneli Mahmûd, kendisine iftira edenlerin cezasını Ayaz'ın vermesini ister ve işin aslını sorar. Ayaz; “Kullar hata ederler ama sultanlara affetmek yakışır, affedin” der ve şöyle devam eder: “Ben saraya bunlarla geldim. Sizin sayenizde yüceliğe kavuştum fakat aslımı unutmamak, benliğe, bencillığe düşmemek için eskilerimi sakladım, arada bir odaya girer, ‘Mal, mülk insanın hafızasını uçurur, sen de nimette senden aşağı olanlara kibirle bakma ve daima hatırla!’ diye kendime nasihat eder, nefsimi terbiye ederim” der (Yıldız, 2015, 95-114 ve Yılmaz, 2006, 62-66).

Hikâyede; Ayaz'ın kibirlenmemesi, kendisini üstün, başkalarını küçük görmemek anlamında adaletli bir davranış olurken Ayaz'a açgözlülük, hırsızlık ve ihanet iftiralarını atanların kul hakkına girdikleri, Allah'ın kul hakkını affetmediği gibi Gazneli Mahmûd'un da cezayı Ayaz'ın vermesini istemesi, bir anlamda hak teslimi için fırsat tanınması dikkat çekicidir. Diğer yandan beylerin iftira atan, açgözlü tutumlarının tersine Ayaz'ın affedici, mütevazı tarzı bireysel ahlaki duruştaki farkları gösterir.

İslam hukuku, halifelerin fermanlarıyla değil, Kitap, Sünnet ve bu iki kaynağın ortaya koyduğu genel irade çerçevesindeki içtihatlarla belirlenmiştir. İslam hukukunun düzenlemediği alanlarda ise daha çok örfi hukuk devreye girmiştir. Bir Müslüman hükümdar ister halife olsun ister sultan, kanun koyucu sıfatını takınmaz ancak şeriata uygulanmasında gözetimci olabilir (Okumuş, 2005, 50). “Sultan, yeryüzünde Allah'ın gölgesidir”¹⁰ ifadesinden hareketle, sultanın varlık göstermesinden ziyade bir gölge hükmünde hareket etmesinin gereği anlaşılabilceği gibi itaat ve isyanın da gölgeden ziyade kaynağa yöneleceği söylenebilir. Bu bağlamda sultanlar, benlik iddiası olmadan Kur'an ve sünneti üzerinde taşıyan araçlardır. Varlık iddiası ile hükmetmeyen sultanlar sadece halkın değil âlemin nizamını sağlar.¹¹ Mütevazı bir tavır ile halkın hizmetine koşan Hz. Ömer'in kıssası bu konuda meşhur bir örnektir:

Münîrî, Gülşen-i Ebrâr ve Maden-i Esrâr: Hz. Ömer, ihtiyaç sahiplerini bulmak üzere sokaklarda gezdiği gecelerin birinde ağlayarak ekme isteyen çocukların ve çaresizlikten şaşırın bir annenin sesini duyar. Kadın, “Ya Rabbim, benim hakkımı Ömer'den al. Beni bu dertlere düşüren odur” diye yakarmaktadır. Hz. Ömer, bu sözleri duyunca gözyaşlarıyla, kapıyı çalar ve yumuşak bir sesle: “Ey kadın Ömer'den

10 Yavuz Köktaş tarafından hadislerde geçen ‘Sultan’ kelimesine dair detaylı bir çalışma yapılmıştır (2008), 234-242.

11 Ahmed-i Rıdvân'ın *Rıdvâniyye* mesnevisinde; sultan nasıl ise âlemin nizamının da öyle olduğunu, adil bir sultan yönetiminde ülkenin refah içinde olacağına işaret eden bir hikâye vardır (Yılmaz, 2007, 55-63).

şikâyetin nedir?” diye sorar. Kadın, “Toprak onun başına olsun. Kocamı savaş için askere aldı. Şehit olunca dara düştük. Bu üçüncü gece, çocuklarım aç. Onları oyunla oyalıyorum. Sabredin yemek pişiriyorum, dedim. Sanırlar ki bulgur pişiyor. Açlıktan uyku da uyuyamaz oldular. Ne yapacağımı bilmiyorum.” deyince Hz. Ömer, kadına durumunu Ömer’e niçin bildirmedığını sorar. Kadın da Ömer’in yoksullardan haberi olmadığını söyler. Hz. Ömer üzüntüyle evine döner; bir çuval un ve bir torba da et alır; sırtında taşıyarak kadına götürür. Kadının evinde eti kendi elleriyle pişirip çocuklara yedirir. Kadına kendisinin Ömer olduğunu söyleyip af diler ve kendisini bağışlamasını ister (İspir, 2004, 432-441).

Türk ve İran edebiyatlarında adaletin sembolü olarak gösterilen Nûşirevân, ülkesinde adil bir vergi düzeni tesis etmiş ve halkın huzur ve refahını sağlayan bu düzeni ihtimamla korumuştur:

Semseddîn-i Sivâsî, Heşt Behişt: Nûşirevân, vergileri kimsenin hakkına girilmeden adaletle toplaması için yardımcısını bir vilâyetine gönderir. Vilayete giden adam halktan alınan vergi miktarını artırır. Sultana yaranmak üzere normalin üç misli vergi toplayıp dönerken ödüllendirileceği için sevinmektedir. Ancak Nûşirevân vergilerin zulümle fazladan alındığını duyunca derhal iade etmelerini emreder, bunu yapan görevliyi de cezalandırır ve “O nadan bana iyilik etmek isterken zulümle mazlumların beddualarını aldı. Zalimin devleti bir saat, adilin devleti kıyamete kadardır” der (Yıldız, 2015, 153-156).

Adaletin bu hassasiyete sahip yöneticilerle tesis edilmesi gerekirken Nûşirevân’ın adaletin gereğini yerine getirme hususunda ihmal gösterdiği zaman makamında oturmaması da yöneticilerin sorumluluğuna dikkat çeker:

Semseddîn-i Sivâsî, Heşt Behişt: Nûşirevân’ın huzuruna gelen yaşlı bir kadın, bir zalimden şikâyetçi olur. Onu dinleyen Nûşirevân sapsarı olur, titreyerek tahtından iner; başından tacını, göğsünden adalet kemerini çıkarıp kuru yere oturur. Herkes onu şaşkınlıkla izlerken, meclisindeki vezirlere: “Ancak adil sultan, taç ve tahta layıktır” der. Adamları hemen fakirin şikâyetçi olduğu zalimi bulup getirirler, şikâyetçi zalimden hakkını alır, zalimin cezası verilir. Nûşirevân, fakirin derdine çare, yarasına merhem olup adaleti yerine getirdikten sonra tacını ve kemerini takıp tahtına çıkar, “Şimdi bu makama layık oldum” der (Yıldız, 2015, 86-87).¹²

Hikâyelerde yöneticilerin/sultanların adalet konusundaki sorumluluğunun sadece hakkını arayanlara yönelik olmadığına değinilir ve adaletin gerçekleşmesi için yöneticinin iyi bir gözlemci olması, her durumda sorumluluk bilincini koruması beklenir:

Cinânî, Riyâzü’l-Cinân: Halife Me’mun’un çok güzel bir bahçesi vardır ve zaman zaman devletin ileri gelenleriyle bu bahçede toplantılar yapılır, gezintiye çıkılır. Yine bir gün Me’mun ferahlamak için veziri Yahyâ ile dolaşmaya çıkar. Halife Me’mun güneşi soluna, Yahyâ’yı da sağına alarak yürürken Yahyâ, halifenin sol tarafına geçip onu güneşten korumak ister. Bunun üzerine Me’mun, bu durumun adalete uygun olmadığını, kendisinin güneşte yürümesi gerektiğini; Allah’ın yeryüzündeki gölgesi olarak Yahya’nın kendisine sığınmasını söyler (Şarlı, 1994, 65-69).

Zaman zaman şahlar için toplum bir ayna olur, öz eleştiri yapmalarına imkân verir:

Taşlıçalı Yahyâ, Gülşen-i Envâr: Nûşirevân, beyleri ava çıktığında sağlı sollu meyve ağaçlarıyla kaplı bir yerden geçerken beylerinden biri, orada bulunan bir

12 Benzer bir hikâye Za’îfi Pîr Muhammed’in *Kitâb-ı Bâğ-ı Behişt* mesnevisinde yer almaktadır (Büyüker, 2017, 184-185).

meyve ağacının dalından bir parça kopararak dişlerini kurcalar. Bu durumu gören Nûşîrevân öfkelenir, adamı azarlar, bir meyve ağacına değer vermeyenin memlekete merhameti olamayacağını, yanındayken etrafa zarar verenlerin kendisinin görmediği yerde kim bilir neler yaptıklarını söyler ve rütbesini elinden alarak cezalandırır. Biraz öteye gidip sağına soluna bakınırken birkaç gencin bir doğanın peşine takılarak bir tarlaya zarar verdiklerini görür. Tarlanın hâlini görünce çok üzülür, zulme sebep olanın kendisi olduğunu anlar ve bir daha ava çıkmamaya karar verir (Sağlam, 2016, 696-698).

Hikâyelerde sultanın hemen yanı başındaki vezirden başlayarak devlet adamlarının da adalet konusunda dikkatli ve hassas olmalarına dair ikazlar yer alır:

Cinânî, *Riyâzü'l-Cinân*: Padişahın divan kâtibi görevden azledilince beş parasız kalır, borçlanır, dünya başına dar gelir. Bir gece gözüne uyku girmeden çaresizce düşünürken vezire gidip ondan yardım dilemek aklına gelir. Sabahleyin erkenden, vezir erkânıyla padişahın yanına giderken yoluna çıkar, saygıyla selamlayıp derdini anlatmak ister. Ancak vezir vakti olmadığı için onu azarlar. Bu saatte devlet büyüklerini rahatsız etmenin ayıp olduğunu söyler. Kâtip ihtiyacı olduğu için bu saatte rahatsız ettiğini söyler, devlet adamlarının halkı koruması gerekirken azarlamasına incinir, vezire beddua eder. Vezir, padişahın huzurunda iken fakirin bedduasını hatırlar, durgunlaşır, dalar. Padişah durumu fark edip sebebini sorar. Vezir, bir fakirin ihtiyaç içinde bulunduğunu haber verince padişah derhal ihtiyaçlarının tarafından karşılanmasını ve borçlarının ödenmesini buyurur. Hatta vezirin isteği üzerine, padişah onu Mısır'a vali tayin eder (Şarlı, 1994, 75-87).

Sultanların halktan gelen tepkileri kişiselleştirmeyip buldukları konuma yakışan tarzda hoşgörülü, affedici ve merhametli olmaları gerektiği de hikâyelerde verilen mesajlardandır:

Za'îfî Pîr Muhammed, *Kitâb-ı Bâğ-ı Behişt*: Yağmurlu bir günde eşeği ile çamura düşen adam öfke ile sultan da dâhil aklına gelen herkese küfretmeye başlar. O sırada çevrede avlanan sultan küfürleri duyar. “Ben ne yaptım da bana da sövüyor?” diye yanındakilere sorar. Çevresindeki herkes “Canına susamıştır” derken sultan adamın düştüğü zor durumu görür ve içinde olduğu hâli anlar. Öfkesini unuttur ve yardım eder. Ömrü boyunca çalışsa bile elde edemeyeceği değerde kürk, kaftan ve bir de at verir. Sultanın adamlarından biri “Padişahın kılıcı az kalsın seni helak edecekti!” der. İhtiyar, “Ben edepsizlik yaptım ama sultana layık olan da ihsandı, o da güzelce bunu yaptı” diye cevap verir (Büyüker, 2017, 268-269).¹³

Cinânî, *Riyâzü'l-Cinân*: Adil sancak beyi İbn Kuteybe'ye bir bedevî gelip derdini arz ederken yanına çok yaklaşır, baston gibi yere dayadığını sandığı kılıcının kını ile farkında olmadan İbn Kuteybe'nin ayağına yüklenir. İbn Kuteybe'nin ayağı kanar, acısı canına işler ama adama belli etmez. Bedevî derdini döktükten sonra yaptığının hiç farkında olmadan çeker gider. İbn Kuteybe yarasına merhem sürerken yanındakiler bedevîyi neden uyardığını, hatta ceza vermediğini sorarlar. “O şikâyetini anlatırken azarlasaydım, mahcup olup derdini açıklamaktan çekinirdi. Derdini tam anlatamayınca ben de adaleti sağlayamazdım.” der (Şarlı, 1994, 91-94).

Osmanlı'nın farklı etnik toplulukları kısa zamanda kendi çatısı altında toplayabilme başarısının altında halkın şikâyetlerini dinleyerek adaletin teminine çalışma ilkesi yatar. *Dîvân-ı Hümayûn*, halkın padişaha ulaşabilmesi için bir vesile olup şikâyetlerin

13 Bu konuda benzer hikâyeler şu mesnevilerde geçer: Taşlıçalı Yahyâ, *Kitâb-ı Usûl* (Kavruk, 1996, 264-265 ve 304-305), Güvâhî, *Pend-nâme* (Hengirmen, 1983, 100-104) ve Şemseddîn-i Sivâsî, *İbret-nümâ* (Çöm, 2007, 621-623).

dinlenerek adaletin tesisini sağlayan kurumsal bir yapı niteliği taşır. (Bozatat ve Demir, 2014, 73-74). Hikâyelerden de takip edilebileceği gibi İslam medeniyetinde şikâyet toplama günleri yanında cuma namazı sonrası, avlar ve seferler de padişaha ulaşılabilen zamanlar olarak önem kazanır. Bu şikâyetlere çözüm aranırken din, dil, ırk ayrımı gözetilmediği gibi savaş esirlerinin de şikâyetlerine adil çözümler aranırdı. Böyle durumlarda adaletin tecelli etmesi için yöneticilerin dünya nimetlerine tamah etmek yerine Hak merkezli, helal-haram odaklı çözümler önermesi takdir edilir:

Cinânî, *Cilâlî'l-Kulûb*: İsmâîl-i Sâ mânî, her gün ikinci vakti sarayında zulüm görenlerin, şikâyeti olanların dertlerini dinler, sıkıntılarını giderir. Bir gün, Amr-ı Leys, Sâ mânî'nin ülkesini ele geçirmek için saldırır ancak esir düşer. Hırsı yüzünden hayatı alt üst olan Amr-ı Leys, Sâ mânî'ye "Bu esirlik beni çok yıprattı. Allah'a şükret, kader rüzgârları senden yana esti. Adaletinle bana iltifat ederek beni bu sıkıntıdan kurtarmanın zamanı geldi. Horasan taraflarında hesapsız malım mülküm vardır. Eğer beni bu esaretten kurtarırsan bütün malım sana helâl olsun, tek dileğim özgürlüğüme kavuşmaktır" der. İsmâîl-i Sâ mânî, "Ortalığı karıştıran sensin, içinde bulunduğun durum senin yüzündendir. Teklif ettiğin malı mülkü alırsam benim için vebal olur. O malda fakirin hakkı vardır, helâl değildir. Ama aldığın her bir dirhemi adil bir şekilde sahiplerine geri ödersen seni hürriyetine kavuştururum" der. Amr-ı Leys, bu şartı kabul eder ve gereğini yerine getirir. Sâ mânî, Amr'ın payına düşen malı da kendisine verir, üstelik bir beldeye emir tayin eder (Özkan, 1990, 75-81).¹⁴

İnsanlar arasında adaletin sağlanması için tek tarafın ifadesiyle yetinmek veya önyargılı davranmak adaletin ruhuna aykırıdır. Adil bir yargılama için tarafları dinlemek ve onlara kendilerini savunma hakkı tanımak esastır (Kara, 2013, 167-168):

Taşlıcalı Yahyâ, *Kitâb-ı Usûl*: Bir grup sivrisinek, Hz. Süleyman'ın huzuruna gelerek rüzgârın kendilerini nerede bulsa tarumar ettiğini, kendileri için büyük bir belâ olduğunu söyleyerek rüzgârdan şikâyetçi olurlar. Süleyman peygamber, dinî hükümlere göre meselenin iki taraf yan yana iken çözülebileceğini, içlerinden birinin davalı rüzgârı yanına alarak gelmesini söyler. Sinekler rüzgârla gelebilmelerinin imkânsız olduğunu, kendilerini daha zor bir duruma sokabileceğini söyleyerek davalarından vazgeçer (Alkaya, 1996, 514-539).

Adil yöneticiler, anlaşmazlıkların hallinde iki tarafı da gözetken kararlar almaya gayret eder. İyi niyetli ve dürüst iki köylünün anlaşmazlığının çözümü için önerilen hüküm bu minvaldedir:

Şemseddîn-î Sivâsî, *Hest Bihîst*: Nüşîrevân zamanında fakir bir köylü tarlasında çalışırken bir küp altın bulur. Kendi kendine düşünür, "Ben tarlayı satın aldım ama toprağın altındaki hazine bu tarlayı bana satan kişiye aittir" der. Küpü alıp önceki tarla sahibine gider, durumu anlatır. Diğer adam ise "Ben tarlayı sattım, bu küp senindir" der. Köylü, "Tarlayı aldım ama bu defne şüpheli maldır, bunu alamam" diye ısrar eder. İki de şüpheye düşünce malı devlet hazinesine vermek için Nüşîrevân'a gidip durumu anlatırlar. Nüşîrevân saltanatı zamanında böyle dürüst insanlar olduğu için şükreder, çocukları olup olmadığını öğrenir ve birinin kızını öbürünün oğlu ile evlendirmelerini ve altın küpünü de yeni evlilere vermelerini söyler (Yıldız, 2015, 146-148).

Adlî ve idarî işlerde şikâyet dinlemedeki kurumsallık kadar önemli bir diğer yapı da kadılık makamında düğümleir. Görev ve yetkileriyle kadı, Osmanlı Devleti'nde taşrada görev yapan en önemli devlet temsilcisidir. Görev yaptığı bölgenin idarî,

14 Bu konuda benzer bir hikâye Cinânî'nin, *Cilâlî'l-Kulûb* mesnevisinde geçer (Özkan, 1990, 88-94).

beledî ve mülkî amiri konumunda görev yapan kadılar aynı zamanda devlet adına yargılama yetkisine de sahiptir (Bozatay ve Demir 2014, 76-79). On altıncı yüzyıl mesnevilerindeki az sayıda hikâyede adil kadı örnekleri verilir:

Cinânî, Riyâzü'l-Cinân: Bir gün Kadı Şureyh'in oğlu, edepsiz birinin kendisine sataştığını, kavga ettiklerini, bu konuda adaletin hükmünün ne olduğunu mahkemeye çıkmadan evvel kendisine söylemesini ister. Babası oğlunun üzülmemesini, davanın lehine sonuçlanacağını söyleyerek oğlunu rahatlatır. Sabah olunca oğlu ve davalı, Şureyh'in huzuruna çıkarlar. Her ikisini de dinleyince, oğlunun haksız olduğunu görür ve hasmı lehine karar verir. "Daha evvel niçin benim haklı olduğumu söyledin de şimdi beni mahcup ettin" diye soran oğluna, "Eğer gerçeğin ne olduğunu daha evvel sana söyleseydim hasmını sulha davet eder, senden hakkımı almasını engellerdin, ben de vebal altında kalırdım" der (Şarlı, 1994, 99-104).

Mevlâna; *Kadı, kalben rüşvet almaya karar verince zalimi ağlayıp inleyen mazlumdan nasıl ayırt edebilir?* (Mevlâna, 1991, 1/27) sözleriyle henüz 13. yüzyılda iken kadınların rüşvete meylinin adaletin icrasını engellediğini dile getirir. Nitekim Osmanlı devletindeki sosyal, ahlaki ve iktisadi çözümlenin önemli sebeplerinden biri toplumun bünyesine kanser gibi yerleşen rüşvettir. Şairler devlet görevi almanın yegâne yolunun rüşvet olduğu, rüşvet verenlerin kabul gördüğü, rüşvetin bütün kapıları açan bir anahtar telakki edildiğinden şikâyet ederler. Ancak rüşvetin en yıkıcı tesiri, halka zulüm şekline dönüşmesi adalet mekanizmasına yerleşmesiyle olmuştur. Kadınlar mahkemeyi ticarethaneye çevirip, kararı mezada çıkarmışlar, kim fazla verirse onun lehinde hüküm vererek alacaklıyı borçlu hâle getirmişlerdir. (Yeniterzi, 2000, 361-377) Mesnevilerde "Adalet kalkınca kıyameti bekle" mealindeki hadis-i şerif hatırlatılarak devrin kadınlarını eleştiren hikâyeler mevcuttur:

Güvâhî, Pend-nâme: Ayâs Paşa'nın da bulunduğu iftar sofrasında bir kadı memûniyye tatlısını yemiş gibi önüne çeker sonra da cübbesinin koluna doldurur, dökülmesin diye de kol ağzını sıkı sıkı tutar. Ancak tatlıyı doldurduğu cübbe kendinin değil yanındaki bir başka kadının cübbesinin koludur. Namaz için kalktıkları zaman kadının cübbesinden tatlılar dökülür. Herkes güler, cübbesinden tatlılar düşen kadı utanç içinde bu işte bir günahı olmadığına yeminler eder. İş yapan kadı ise pişkinlikle "Sultanım ne hatalı iş hem karnını doyurur hem de ihtiyacını yanına alır" der. Ayâs Paşa, durumu hoşgörüle karşılar ve "İnsan hem yiyip hem ihtiyacı olanı alabilir lâkin bilesiniz kötü huylar ancak tok karnına insana hoş gelir" diyerek nezaketle ikaz etmeyi de ihmal etmez (Hengirmen, 1983, 100-104).

Yine Güvâhî'nin *Pend-nâme*'sinde ve Taşlıcalı Yahyâ Bey'in *Gencîne-i Râz* mesnevisinde rüşvet alan kadınlar alaycı bir dille eleştirilir:

Güvâhî, Pend-nâme: Bir öküz için iki kişi kavga ederler ve ikisi de kadıya başvururlar. İki de kadıya ayrı ayrı ellişer akçe vererek, rüşvetle maksatlarına ermek ister, kararın kendi lehine verileceğini umarlar. Ancak, kadı, "Gelin anlaşın ve birbirinize kötü söz söylemekten vazgeçin" der ve yüz akçe vererek öküzü satın alır. Kavgalı iki kişi, "Meğer öküz kadı efendininmiş, biz kavga ettiğimizle kaldık, ahmaklığımızdan öküzden olduk" derler (Hengirmen, 1983, 109-110).

Taşlıcalı Yahyâ, Gencîne-i Râz: Konya'da rüşvet alan açgözlü bir kadı vardır. Rüşvet verenin isteğine göre karar yazan kadıya, devrin hocası olan Nasreddin Hoca bir oyun düşünür. Kadıyı aldatmak için bir testi toprakla doldurur. Sadece testinin ağzına biraz bal koyarak toprağı gizler. Resmî bir evraka ihtiyacı olduğunu söyleyerek testi kadıya rüşvet olarak verir. Kadı rüşveti görünce ona hürmet ederek güler yüz gösterir ve istediği evraki hazırlar. Hoca evraki alır veda eder. Kadı testi alır balı

yemeğe başlar ama testinin altının toprak dolu olduğunu anlar ve hiddetle testiyi kırar. Bu sefer kadı bir oyun ile verdiği evrakı geri almak ister ve Nasreddin Hoca'ya: "O evrakta bir yanlışlık var getir de tekrar yazalım" der. Hoca bu sözleri duyunca hemen cevap verir: "Evrakın doğru ama yanlış olan bir şey varsa o da testidir. Sarığın beyaz ama için o testi gibi simsiyah. Vücudunu haram lokmayla besleme. Rüşvet ile büyüyen ahmaktır, sonu da kara topraktır" der (Çınar, 1995, 176-178).¹⁵

Mesnevilerdeki hikâyelerde zulme maruz kalan ve haksızlığa uğrayan insanların hâlleri, onların adaleti arama çabaları, sultanları adil olmaya davet eden, uyarıcı üslupları dikkat çeker:

Semseddîn-i Sivasî, İbret-nümâ: Yaşlı bir kadın, av sırasında Sultan Mahmûd'a esasının ucuyla bir dilekçe uzatır. Şah pek umursamaz, sarayına döner. Gece rüyasında çıkmanın mümkün olmadığı bir kuyuya düştüğünü görür. Sıkıntı içindeyken, gündüz umursamadığı kadın gelir, esasını uzatır ve sultanı kuyudan çıkarır. Ertesi gün, rüyanın tesirinden kurtulamamış bir hâlde tahtına oturur. Adalet için gelenler arasında bir gün önceki yaşlı kadının da olduğunu fark eder. Hemen yanına çağırıp hürmet gösterir, oturacak yer hazırlatır. Etrafındakiler şaşırınca rüyasını anlatır. Onlar da yaşlı kadına hürmet gösterip mahşerde kendilerine şefaathanelerini isterler. Sultan durumu görüp yaşlı kadına "Bütün halk senden şefaathanelerini umuyor, bu zayıflıkla şefaathanelerini bulabilecek misin?" diye sorunca yaşlı kadın "Kuyudan sarhoş fili çıkaran kişiye bir avuç sivrisinek ne olur ki?" diye cevaplar (Çöm, 2007, 490-493).

Aynı eserdeki benzer bir hikâyeye de yine Gazneli Mahmûd ile yaşlı bir kadın arasında geçer:

Semseddîn-i Sivasî, İbret-nümâ: Bâverdlî yaşlı bir kadın, geçimini sağladığı bahçesini gasp eden idareciyi şikâyet etmek üzere uzunca bir yoldan Sultan Mahmud'a gelerek derdini anlatır, mülkünü geri ister. Sultan Mahmud bir ferman yazar, kadını gönderir. İdareci, kadının yeniden aynı yolu gidemeyeceğini düşünür ve fermanı umursamaz. Yaşlı kadın zahmeti göze alıp yeniden huzura çıkar. Sultan yeni bir ferman yazar. Kadın "İşe yaramayan fermanı ne yapayım" deyince sultan hiddetlenir ama aynı zamanda da bir heyeti Bâverd'e gönderir, idareciyi bahçenin duvarına astırır. Bir önceki dikkate alınmayan fermanı da boynuna bağlatır (Çöm, 2007, 221-225).

Bu iki hikâyede alt katmanda gömülü olan, haksızlık karşısında mazlumların haklarını aramaktan vazgeçmemeleri öğüdü yanında adalet arayan halkın sultan, vezir gibi üst makamlarla iletişimde kullandıkları tatlı dilin, en sert yöneticinin bile kalbini yumuşattığına dikkat çekilir. Hakkını arayanların karşı tarafı incitmeden kullandıkları üslup çoğu zaman istediklerini fazlasıyla elde etmede en etkili çözümdür:¹⁶

Âzerî, Nakş-ı Hayâl: Halife Hârûn Reşîd hizmetçisinden şerbet ister. Hizmetçi şerbeti servis ederken eli titrer, Hârûn Reşîd'in üzerine biraz dökülür. Hiddetlenen halife, hizmetçinin öldürülmesini emreder. Bunun üzerine hizmetçi kâsede kalan şerbetin tamamını halifenin üzerine boşaltır. Hârûn Reşîd şaşırır ve "Bir damlası ile ölüm emrini vermişken, şimdi niçin hepsini döküyorsun?" diye sorar. Hizmetçi, "Ey âlemin şahı, bende çok hakkın var, Allah katında günaha girmeni istemedim. Hata ile yaptığım bu kusur öldürülmeme sebep olamazdı. Kalanı da döküp suçumu çoğalttım ki öldürülmeyi hak edeyim, sen de Allah'ın gazabına uğramayasın" diye cevap verir. Hârûn, hizmetçinin doğru sözlerini takdir eder, adaletin sağlanması için kendisine yol

15 Bu konuda benzer bir hikâyeye Güvâhî'nin, *Pend-nâme* menevisinde geçer (Hengirmen, 107-109).

16 Güvâhî'nin *Pend-nâme*'sinde görevinden azledilen bir kadı ile Kânunî Sultan Süleyman ve İbrahim Paşa arasında geçen hadisede makul konuşmasıyla kadının göreve iade edilmesi hikâyeye edilir (Hengirmen, 1983, 215-216).

gösterdiğini söyler, onu affeder ve çokça bağışta bulunur (Baykaldı, 1994, 205-208).

Mesnevilerde yöneticilerde bulunması gereken temel özelliğın adalet olduğu konusu önemle işlenirken, bu konudaki öğütler sultanların dilinden vasiyetlerle oluşan hikâyeler içinde aktarılır.¹⁷ Kimi zaman da sultanların adaleti uygularken aldıkları kararların geri dönülmez hatalara yol açtığı anlatılarak sultanların hissî ve fevrî hükümler vermesi eleştirilir.¹⁸ Hikâyelerde bazı sultanların ülkelerini zulümle yönetirken yaptıklarının yanlışlığını anlayıp sonradan adalet yoluna döndükleri de anlatılır. Adaletiyle meşhur Nûşîrevân için de veziri Büzürcmîhr'in hikmetli ikazıyla adil olduğuna dair bir rivayet vardır:

Bursalı Rahmî, *Gül-i Sad-Berg; Ahmed-i Rıdvân, Mahzenü'l-Esrâr*: Bir gün Nûşîrevân ile veziri Büzürcmîhr ava çıkarlar. Av esnasında yolları harap bir köye düşer. Bu köyde kendi aralarında konuşan iki baykuşun seslerine gülen vezire öfkelenen Nûşîrevân, gülüşünün sebebini ve baykuşların ne konuştuğunu açıklamasını ister. Vezir de baykuşların arasında geçen konuşmayı anlatır: Bu iki baykuştan birinin oğlu, birinin de kızı vardır, çocuklarını evlendirmek istemektedirler. Kız sahibi olan baykuş, diğerine kız için ne kadar mehir vereceğini sorar. O da harap bin köy ile yüz şehir verebileceğini söyler. Şaşırın kız sahibi baykuş, bunları nereden bulacağını sorar. Diğerine ise şu andaki sultanın bir iki gün daha hükümdarlıkta kalmasıyla bütün ülkenin viran olacağını söyler. Bu sözlerden çok etkilenen Nûşîrevân, yaptığı zulümlerden pişman olur, uzun süre ağlar ve artık adaletle hükmetmeye karar verir. Sarayına dönünce demircileri çağırır, adalet arayanların kendisine kolaylıkla müracaat edebilmesi için sarayın kapısından tahtına kadar uzanan bir adalet zinciri yaptırır. Zincirin ucuna da bir çan astırır. Zulümüyle anılırken vezirinin yol göstericiliğiyle Nûşîrevân-ı Âdil olur (Erişen, 1990, 220-226; Gözütok, 2001, 113-117).¹⁹

Yukarıdaki hikâyede bilge bir vezir sultanı uyarırken bazı hikâyelerde Allah dostu, kâmil insan veya derviş özellikleri taşıyan kişilerin söylemleri sultanlar üzerinde etkili olur:

Üsküplü Atâ, *Tuhfetü'l-Uşşâk*: Zengibâr'da halkına zulmeden, öfkesi ve acımasızlığıyla mazlumların yüreğini yakan bir sultan ve sultanı zulmünü sonlandırması için uyarmaya çalışan adil bir vezir vardır. Bir gün sultan ava çıkar, bir ceylanın ardında iz sürerken askerlerinden uzaklaşır, yolunu kaybeder. Ormanda inzivaya çekilmiş nur yüzlü bir dervişle karşılaşır. Dünyaya sırt çevirmiş bu dervişin hâlimden etkilenir. “Ne yapıyorsun bu tenhada?” diye sorar. Onun zalim sultan olduğunu gönül gözüyle anlayan derviş “Senin zulmünden dolayı şehirden kaçtım. Onlara zulmedesin diye mi halk seni bu ülkenin başına getirdi? Sen çobansın ama kurtluk yapıyorsun. Memlekette biri zarar görse Allah onun hesabını senden sorar. Hayattayken iyi işler yapanlar bu dünyadan göçünce hayırla anılırlar” der. Dervişin nazarı ve öğütleri padişahın gönlüne tesir eder, katı gönlü yumuşar, Allah'ın rahmetine yol açılır. Padişah, şeyhin elini öper ve tövbe eder. O günden sonra adaletten ve iyilikten ayrılmaz (Aksoyak, 2006, 39-41).²⁰

17 Nûşîrevân'ın veziri Hüzmüz'e aktardığı öğütler ve Hüsvrev'in ahirete geçmeden önce Şirveh Şah'a öğütlerini veren hikâyeler, Za'îfi Pîr Muhammed'in, *Kitâb-ı Bâğ-ı Behişt* mesnevisinde geçer (Büyüker, 2017, 161-163).

18 Nûşîrevân'ın veziri Büzürcmîhr'in “Geri veremeyeceğiniz şeyleri almamalıydınız” diyerek Nûşîrevân'ı yaptığına pişman eden hikâye Şemseddin-i Sivâsî'nin *İbret-nümâ* mesnevisinde yer alır (Çöm, 2007, 563-565).

19 Bu hikâye Molla Câmî'nin *Bahârîstan*'ında da mevcuttur (1989), 63.

20 Bu konuda benzer hikâyeler şu mesnevilerde geçer: Ahmed-i Rıdvân, *Mahzenü'l-Esrâr* (Gözütok, 2001, 179-181); Za'îfi Pîr Muhammed, *Kitâb-ı Bâğ-ı Behişt* (Büyüker, 2017, 205-207 ve 215-219).

Hikâyelerde adil sultan ve vezirler örnek gösterilirken zulmü ile halkın ciğerini yakan zalim yöneticilerin yaptıkları yanlışlık, ömür boyu ve öldükten sonra kötü namla anılacakları ve akıbetlerinin kötü olduğuna dair uyarılar vardır:

Taşlıcalı Yahyâ, *Gülşen-i Envâr*: Emevî halifelerinden zalim Mervân, yanına bir grup Arap asker alarak günahlarının bağışlanması için Kâbe'ye gider. Tavaf sırasında onu gören herkes kenara çekilir. Hiç kimse yüzüne bakmaz, başını yere eğer. Mervân, herkesin kendisine hürmet ettiğini, kimsenin yanından geçmediğini, yüzüne bakmadığını söyleyerek Mekkelileri takdir eder. Bir genç yanına gelerek insanların böyle davranmasındaki maksadın ona saygı göstermek olmadığını, kötülükleri ve zulmü sebebiyle yüzüne bakmadıklarını söyler. Eşkıyanın görünüşünden belli olduğunu, velilerin bu yüzden onun yanına yaklaşmadıklarını belirterek onu aşağılar (Sağlam, 2016, 711-713).²¹

Hikâyelerde insanların yöneticiler karşısında haklarını korumaları teşvik edilirken halktan gelen zulümler karşısında zalimin mutlaka ettiğini bulacağı ve tevekkülle bekleyip uygun zamanda karşılığını verme konusundaki hikâyenin tasavvuf anlayışının “kötülüğe iyilik” ilkesine aykırı olması dikkat çeker:

Münîrî, *Gülşen-i Ebrâr ve Maden-i Esrâr*: İran'da zalim ve kibirli bir adam yolda yürürken gariban bir dervişin başına taşla vurur. Derviş, “Eziyet eden karşılığını bulur. Ben Allah'a tevekkül edeyim, borcumu ödeyeceğim gün nasıl olsa gelir” der ve taşı alıp evinde saklar. Bir gün zalim adam işlediği bir suçtan dolayı hapsedilir. Bunu duyan derviş, onu görmeye gider ve sakladığı taşı kafasına atar. Adam; “Sen kimsin bu taşı durup durduğum yerde neden bana vurursun?” deyince, derviş, “Bu meyvenin fidanını sen elinle dikmiştin. Bu taşı bana vurmuştun, şimdi de senin başına dokundu” der (İspir, 2004, 443-449).

Sonuç

Türk edebiyatında mesnevilerde yer alan hikâyeler, hikâye türünün üstlendiği uyarıcı, müjdeleyici, komik veya trajik tavırları ile bir konunun daha iyi anlaşılması için fonksiyon göstererek didaktik bir amaca hizmet ederler. Nitekim şairler de mesnevilerde genellikle önce kavramları açar ardından bu kavramlara ilişkin hikâyeleri vererek konuyu pekiştirirler. Şairlerin hikâyeyi verme amacı yanında okuyucunun kendine çıkardığı pay ile hikâye çift taraflı dinamik bir yapı gösterir. Tam anlamıyla kıssadan hisse almak olarak tanımlayabileceğimiz bu durum, kavramın bireysel ihtiyaca göre açılımına şans verir.

On altıncı yüzyılda kaleme alınan dinî, ahlaki ve tasavvufi mesnevilerdeki hikâyeler içinden adalet kavramına bakmayı hedefleyen bu çalışmada, bu türde kaleme alınan ve hikâyelerle anlatım yöntemini uygulayan 24 mesnevi taranmıştır. Bu eserlerden 11 şaire ait 17 mesnevideki hikâyelerde adalet konusuna yer verilmiştir. Bu şairler ve mesnevileri: Ahmed-i Rıdvân, *Mahzenü'l-Esrâr ve Rıdvânîyye*; Âzerî İbrâhîm Çelebi, *Nakş-ı Hayâl*; Bursalı Rahmî, *Gül-i Sad-berg*; Cinânî, *Cilâü'l-Kulûb ve Riyâzü'l-Cinân*; Güvâhî, *Pend-nâme*; Hızrî, *Âb-ı Hayât*; Münîrî, *Gülşen-i Ebrâr ve Ma'den-i Esrâr*; Za'îfi Pîr Muhammed, *Kitâb-ı Bâğ-ı Behişt*; Şemseddîn-i Sivâsî, *Heşt Bihîşt, İbret-nümâ ve Mir'âtü'l-Ahlâk*; Taşlıcalı Yahyâ Bey, *Gencîne-i Râz, Gülşen-i Envâr ve Kitâb-ı Usûl* ve Üsküplü Atâ, *Tuhfetü'l-Uşşâk* tır.

21 Zalim yöneticilerin akıbeti konusunda benzer hikâyeler şu mesnevilerde geçer: Üsküplü Atâ, *Tuhfetü'l-Uşşâk* (Aksoyak, 64-65); Ahmed-i Rıdvân, *Rıdvânîyye* (Yılmaz, 2007, 51-55); Cinânî, *Cilâü'l-Kulûb* (Özkan, 1990, 75-81); Za'îfi Pîr Muhammed, *Kitâb-ı Bâğ-ı Behişt* (Büyüker, 2017, 204-205).

Aynı yüzyılda ve aynı tarzda kaleme alınan 6 şairin 7 mesnevisindeki hikâyelerde ise adalet konusunun yer almadığı tespit edilmiştir. Bu müellif ve mesneviler de şunlardır: Behiştî (Vizeli Ramazan), *Heşt Behişt*; Behiştî (Ahmed Sinân Çelebi), *Mahzenü'l-Esrâr*; Cemâlî, *Netice-i Sülûk*; Gelibolulu Mustafa Âlî, *Riyâzû's-Sâlikîn* ve *Tuhfetü'l-Uşşâk*; Güvâhî, *İbret-nâme*; Hüseyin b. Ahmed-i Sirozî, *Câmiu'n-Nasâiyih*.

Mesnevilerdeki adalet konusunu ele alan hikâyelerin bir kısmı ilahi adalete dairdir. İlahi adalet, ayet ve hadislerle sabit olmakla birlikte bu âlemde anlaşılması en zor konu olarak karşımıza çıkar. Hikâyeler, günlük konuşma dili ile metafizik bir konuyu fizik âleme çekerek anlaşılır kılarken Hz. Mûsâ ve Azrail kıssalarında verildiği gibi büyük çerçeveden bakmaya aklın sınırlarının yetmeyeceğine işaret edilir.

Hikâyelerin büyük çoğunluğu ise beşerî adalet kavramına dâhil konuları içerir. Bu hikâyelerde yöneticilerin en önemli sorumluluğunun adalet düzenini korumak olduğu vurgulanırken hikâyeler; adil olan ile olmayanı ayırt eder, adaletin nasıl icra edileceğini öğretir, izlenmesi gereken yolun inceliklerini verir. Çıkarılacak dersler ile olumlu ve olumsuz ayrılmadan verilerek okuyucunun kavramı idrak etmesine yardımcı olunur. Temelde bireyin güzel ahlak üzere olmasını öğütleyen hikâyelerde, nefis terbiyesinin ahlak ve adalet ile ilgisine dikkat çekilerek *ahlâk-ı hamîde*/güzel ahlakın insanı adaletli olmaya, *ahlâk-ı zemîme*/kötü ahlakın ise insanı hatalara ve zulme yönlendirdiğine işaret edilir. Hikâyeler, adalet kavramı açısından dönemin ruhunu aktarırken, on altıncı yüzyıla ayna tutarak tarihe not düşer.

Bu hikâyelerin şahıs kadrosunda; peygamberlerden Hz. Mûsâ ve Hz. Süleymân, sahâbeden Hz. Ömer, meleklerden Azrail yer alırken; adil sultan olarak Sâsânî hükümdarı Nûşîrevân birçok hikâyede adı en çok geçen ve örnek gösterilen yöneticidir. Diğer sultan ve muadili yöneticiler; Gazneli Mahmûd, Halife Hârûn Reşîd, Halife Me'mûn, İsmâîl-i Sâmânî, Selâhaddîn-i Eyyübî, Behrâm, İbn Kuteybe ve Tikle bin Zengî'dir. Bu yönetici isimlerin yanında liyakat sahibi bir vezir, kadı veya sultanı ikaz eden gönül ehli bir isim bulunur: Nûşîrevân ve Büzürçmihr, Hârûn Reşîd ve Behlûl-i Dâna, Selâhaddîn-i Eyyübî ve veziri Kâdî-i Fâzıl Molla Abdurrahîm gibi. Zulmüyle anılan sultanlar ise; Dahhâk-i Tâzî, Haccâc bin Yûsuf, Emevî halifelerinden Mervân ve Sultan Sencer'dir.

Dönemin, hukuk sistemini yansıtan unsurların hemen hepsi hikâyelerde işlendiği gibi toplumsal düzeni temelden sarsan rüşvet kavramı kadılar üzerinden hikâyelerle aktarılır. Hakkaniyete saygılı, adil kadı profili Şureyh ile bir hikâyede örneklenirken, açgözlü ve rüşvet düşkün kadılar üç hikâyeye ile hicvedilir. Bu kadılardan birine zekâsıyla ders veren kişi de Nasreddin Hoca'dır. Halktan kişiler ise zengin-fakir, köle-efendi, âbid-fâsik, âlim-zâlim, derviş-hırsız, sultan-köylü, sultan-yaşlı kadın, sultan-veli gibi kimliklerle hikâyelerde rol alırlar.

Yönetici kadroların kibir, açgözlülük, güç sarhoşluğu, öfke, sorumsuzluk ve merhametsizlikle adalet düzenini kökünden sarstığı; alçakgönüllü, hoşgörülü ve empati kurabilen yöneticilerin adalet ölçülerine sadık kaldığına dikkat çekilir. Sonuçta adalet kavramı hikâyelerde bireylerin nefis kontrolü ile başlar ancak medeniyet tarihinin belki en önemli meselesi olarak toplumsal yapı içinde çözüm bulur.

Kaynaklar

- Alkaya, Mehmet Akif, *Kitâb-ı Usûl Taşlıcalı Yahyâ*, Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 1996.
- Aksoyak, İ. Hakkı, *Ahmed-i Yesevî'nin Rumelili Bir Takipçisi: Üsküplü Atâ ve Tuhfetü'l-Uşşâk Mesnevisi*, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2018. (<http://ekitap.kultur-turizm.gov.tr>)
- Aktepe, İshak Emin, "Nebevî Adalet: Hz. Peygamber'in Adalet Anlayışından Örnekler", *Din ve Hayat, TDV, İstanbul Müftülüğü Dergisi*, 18, 12-15, 2013.
- Arvas, Hamdullah, "Kur'an'da Hak Kelimesinin Anlam Bıçimleri", *Mizânü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi*, 11 (Aralık), 333-355, 2020.
- Ateş, Cafer, *İslam İnancında İlahi Adalet Kavramı*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2004.
- Aydın, Mehmet S., "Ahlâk", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2/10-14, İstanbul: TDV Yay. 1989.
- Balikkaya, Şükran, *Kur'an'da Adâlet Kavramı*, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2005.
- Baykaldı, Remzi, *Âzerî İbrâhim Çelebi ve Nakş-ı Hayâl Mesnevisi (İnceleme-Metin)*, Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1994.
- Bozatay, Şeniz Anbarlı-Demir, Konur Alp, "Osmanlı Adli ve İdari Sisteminde Kadılık: Kurumsal Bir Değerlendirme", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6/10, 71-89, 2014.
- Büyüker, Nilgün, *16. Yüzyıl Şairlerinden Rumelili Zaîfî ve Manzum Bûstân Tercümesi: Kitâb-ı Bâğ-ı Behişt (Metin-Nesre Çeviri-İnceleme)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2017.
- Çağrıncı, Mustafa, "Adalet", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1/341-343, İstanbul: TDV Yay. 1988.
- Çağrıncı, Mustafa, "Kıst", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 25/502, İstanbul: TDV Yay. 2022.
- Çağrıncı, Mustafa, "Sıdk", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 37/98-100, İstanbul: TDV Yay. 2009.
- Çınar, Bekir, *Taşlıcalı Yahya Gencine-i Râz (İnceleme-Metin)*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1995.
- Çöm, Erol, *16. Yüzyıl Ahlâki Mesnevileri ve Şemseddîn-i Sivâsî'nin İbret-Nümâ Adlı Mesnevisi (İnceleme-Metin)*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2007.
- Erdem, Fazıl Hüsni, *İslam Hukukunda Adalet Kavramı ve Olgusu*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1992.
- Erişen, Gülgün, *Bursalı Rahmî ve Gül-i Sad-berg'i*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1990.
- Ergin, Zafer (ed.), *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Kalem Yayınevi, 2006.
- Gözütok, Avni, *Hayâtî, Mahzenü'l-Esrâr (Metin-Dizin-Tıpkı Basım)*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yay. 2001.
- Hengirmen, Mehmet, *Güvâhî, Pend-nâme*. Ankara: Kültür ve Turizm Bak. Yayınları, 1983.
- İmam Gazâlî, *İhyâü Ulûmî'd-dîn*, 1-4, çev. Ahmet Serdaroglu, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1974.
- İspir, Meheddin, *Münîrî'nin Gülşen-i Ebrâr ve Maden-i Esrâr Mesnevisi (İnceleme-Metin Sadeleştirme)*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2004.
- Kara, Mustafa, "Kur'an'da 'Adâlet Kavramı ve Güncel Değeri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 34, 137-172, 2013.
- Köktaş, Yavuz, "Hadislerde Geçen 'Sultan' Kelimesine Dair", *Usul İslam Araştırmaları*, 9, 9, 230-242, 2008.
- Kuşpınar, Bilal, "Adalet Kavramı Konusunda Gazâlî, İbn Arâbî ve Mevlânâ'nın Görüşlerinin Analizi", çev. A. Y. Ümütlü, *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*, 7, 2, 303-328, 2017.
- Mevlâna, *Mesnevî*, çev. Veled İzbudak, gözden geçiren Abdülbaki Gölpinarlı, C. I-VI, İstanbul: MEB Yayınları, 1991.
- Molla Cami, *Baharistan*, çev. M. Nuri Gençosman, İstanbul: MEB Yay. 1989.
- Okumuş, Ejder, "Osmanlılar'da Siyasal Bir Kurum Olarak Adâlet Dairesi", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi SBARD*, 3,5, 45-51, 2005.

- Özkan, Mustafa, *Cinânî Cilâü'l-Kulûb (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay. 1990.
- Sağlam, Ayşe, *Taşlıcalı Yahyâ Bey ve Hamse'si*, Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Diyarbakır, 2016.
- Saruhan, Müfit Selim, "Erdemlerin Erdemi: Adâlet", *Adam Akademi*, 5/1, 1-14, 2015.
- Şarlı, Mahmut, *Cinânî ve Riyâzü'l-Cinân'ı (İnceleme)*, Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1994.
- Toker, Birgül, *Şemseddin-i Sivasi Mir'âtü'l-Ahlâk (İnceleme-Tenkitli Metin)*, Ankara: TDV Yay. 2010.
- Topaloğlu, Bekir, "Adl", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1/387, İstanbul: TDV Yay. 1988.
- Turan, Ramazan, "İbn Sînâ Düşüncesinde Bir Erdem Olarak Adalet ve Sosyal Yansımaları", *Humanitas-Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 8,16, 394-411, 2020.
- Vatandaş, Esmâ, "İbn Miskeveyh'in Ahlak Penceresinden Adalet Anlayışı ve İktisadi Meselelere Etkisi", *Maruf İktisat*, 1,1, 14-24, 2021.
- Yeniterzi, Emine, "Dîvan Şiirinde Osmanlı Devletindeki Sosyal, Ahlâkî ve İktisadî Çözümlerin Akisleri", *Uluslar Arası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi 7-9 Nisan 1999 -Bildiriler*. 361-377, Konya, 2000.
- Yeniterzi, Emine, "On Altıncı Yüzyıl Klasik Türk Edebiyatına Genel Bir Bakış", *Bursalı Lâmiî Çelebi ve Dönemi*, 17-52, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yay. 2011.
- Yıldız, Alim, *Heşt Bihîşt*, Sivas: Sivas Belediyesi Yay. 2015.
- Yılmaz, Nebî, *Ahmed-i Rıdvân ve Rıdvâniyyesi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007.

Extended Abstract

In this study aimed at examining the concept of justice through the stories in religious, moral, and tasawwuf mesnevis written in the sixteenth century, 24 masnawis written in this genre have been scanned. Stories related to the concept of justice are included in the 17 masnawis of 11 poets from these works. These poets and their masnawis are as follows: Ahmed-i Rıdvân, *Mahzenü'l-Esrâr* and *Rıdvâniyye*; Âzerî İbrâhîm Çelebi, *Nakş-ı Hayâl*; Bursalı Rahmî, *Gül-i Sad-berg*; Cinânî, *Cilâü'l-Kulûb* and *Riyâzü'l-Cinân*; Güvâhî, *Pend-nâme*; Hızrî, *Âb-ı Hayât*; Münîrî, *Gülşen-i Ebrâr* and *Ma'den-i Esrâr*; Za'îfî Pîr Muhammed, *Kitâb-ı Bâğ-ı Behîşt*; Şemseddin-i Sivâsî, *Heşt Bihîşt*, *İbret-nümâ* and *Mir'âtü'l-Ahlâk*; Taşlıcalı Yahyâ Bey, *Gencine-i Râz*, *Gülşen-i Envâr* and *Kitâb-ı Usûl* and Üsküplü Atâ, *Tuhfetü'l-Uşşâk*.

It has been determined that the topic of justice is not present in the stories of the 7 masnawis of 6 poets. These authors and their masnawis are as follows: Behîştî (Vizeli Ramazan), *Heşt Behîşt*; Behîştî (Ahmed Sinân Çelebi), *Mahzenü'l-Esrâr*; Cemâlî, *Netice-i Sülûk*; Gelibolulu Mustafa Âlî, *Riyâzü's-Sâlikîn* and *Tuhfetü'l-Uşşâk*; Güvâhî, *İbret-nâme*; Hüseyin b. Ahmed-i Sirozî, *Câmiu'n-Nasâiyih*.

Some of the stories addressing the concept of justice in masnawis are related to divine justice that established by verses and hadiths. These stories make metaphysical subjects understandable by pulling them into the physical realm as exemplified in the stories of Hz. Moses and Azrael. The majority of the stories, however, encompass topics related to human justice. In these narratives, the emphasis is placed on the primary responsibility of leaders to uphold the order of justice. Primarily advocating for leaders to adhere to good moral conduct, these stories draw attention to the relationship between self-discipline and morality with justice, indicating that virtuous conduct leads one to be just, while immoral conduct inclines one toward errors and injustice.

In the cast of characters in these stories, we find prophets such as Hz. Moses and Hz. Solomon, the companion Hz. Omar, and the angel Azrael. As for just rulers, the Sassanian ruler Nushirvan stands out as the most frequently mentioned and exemplary leader in many stories. Other sultans and equivalent rulers include Mahmud of Ghazni, Caliph Harun al-Rashid, Caliph al-Ma'mun, Ismail Samani, Saladin, Behram, Ibn Kutayba, and Tukli bin Zengi. Alongside these ruler names, there is usually a competent vizier or judge, or a sage figure who advises or admonishes the sultan, such as Nushirvan and Bozorgmehr, Harun al-Rashid and Behlul

the Wise or Saladin and his vizier Qadi al-Fazil Molla Abdurrahim. Sultans infamous for their tyranny include Dahhak the Tyrant, Hajjaj ibn Yusuf, the Umayyad caliph Marwan, and Sultan Sanjar.

Almost all aspects reflecting the legal system of the time, as portrayed in the stories, depict the concept of bribery, which fundamentally undermines social order, through judges. While a profile of a just and fair judge like Shureih is exemplified in one story, greedy and corrupt judges are satirized through three stories. Nasreddin Hodja is the one who teaches a lesson to one of these judges with his wit. People from all walks of life, such as rich-poor, slave-master, devout-sinful, scholar-oppressor, dervish-thief, sultan-peasant, sultan-old woman, sultan-saint, take on roles in the stories.

The stories highlight how the justice system is fundamentally shaken by the arrogance, greed, intoxication with power, anger, irresponsibility, and lack of mercy within the ruling classes, while also emphasizing that humble, tolerant, and empathetic leaders remain loyal to the standards of justice. Ultimately, the concept of justice begins with individuals' self-control in the stories, but it finds its resolution within the social structure as perhaps one of the most crucial issues in the history of civilization.

